

К 6516
МОЛОДНЯК

7

ЛИПЕНЬ 1930

МОЛОДНЯК

50

V.N. Karazin Kharkiv National University

01118977

6

**ПРИЙМАЄТЬСЯ на 1930 рік
ПЕРЕДПЛАТУ**

КОМСОМОЛЬСЬКІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ,
КУЛЬТОСВІТНІ УСТАНОВИ, КЛЮБИ, ВУЗ'и, ШКОЛИ,
ЧИТАЛЬНІ, ВСІ ПОВИННІ ПЕРЕДПЛАЧУВАТИ

МОЛОДНЯК

літературно-мистецький та громадсько-політичний ілюстрований журнал-
місячник, орган ЦК АКСМУ

**РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ
ОСНОВНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ:**

Літературно-художній (оповідання, романи, повісті, п'єси, нариси, етюди,
переклади з новин чужоземної літератури, поезії).

Літературно-критичний (статті, розвідки, літературні портрети).

Суспільно-політичний (статті, нариси, огляди).

Сатири й гумору (фейлетони на літературні теми, пародії, шаржі, літ
усмішки).

Театр, кіно, образотворче мистецтво.

Побут (статті, нариси, листи з периферії).

Хроніка літературно-мистецька (закордонна, столична, провінційальна).

Серед книжок та журналів.

**МОЛОДНЯК
МОЛОДНЯК**

виходить щомісяця (1—15 числа)
на 8—10 друкованих аркушів (128—160 стор.)

продається у всіх залізничних кіосках
Контрагентства Друку на Україні.

На 1 рік 4 крб. — коп.

На 6 міс. 2 крб. — коп.

На 3 міс. 1 крб. 10 коп.

На 1 міс. — крб. 40 коп.

Ціна окремого № (в роздрібному продажу)—50 коп.

„МОЛОДНЯК“ разом з щоденною газетою „КОМСОМОЛЕЦЬ УКРАЇНИ“—
80 копійок на місяць (пільгова ціна).

**ПЕРЕДПЛАТУ НА „МОЛОДНЯК“ РАЗОМ З „КОМСО-
МОЛЬЦЕМ УКРАЇНИ“ МОЖНА ЗДАВАТИ ДО ВСІХ
ОКРУГОВИХ ФІЛІЙ ВИДАВНИЦТВА „КОМУНІСТ“.**

АДРЕСА: м. ХАРКІВ, ПУШКІНСЬКА, 24,

В-во „РАДЯНСЬКЕ СЕЛО“, журнал „МОЛОДНЯК“

ДО ВІДОМА АВТОРІВ:

1. На рукописові обов'язково ставити справжнє прізвище автора і точну
домашню адресу. 2. Рукописи до редакції треба надсилати чисто пере-
писані од руки або на машинці на одному боці аркуша. 3. В рецензіях
на книжки, крім назви й автора, треба зазначати видавництво, рік ви-
дання, тираж, кількість сторінок і ціну. 4. Неприйняті рукописи, менші
як на половину друкованого аркуша, а також рукописи, що ухвалені
до друку,—редакція не повертає.

МОЛОДНЯК

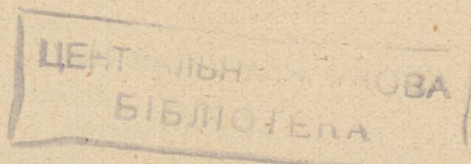
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

О Р Г А Н Ц К Л К С М У

ЗА РЕДАКЦІЄЮ

О. БОЙЧЕНКА, А. КЛОЧЧЯ, П. ЛАКИЗИ,
А. ВОРОБІНА, П. УСЕНКА

$\frac{7}{(43)}$

ЛИПЕНЬ

1930

ХАРКІВ

53

68

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в «Літопису
Українського Друку», «Карт-
ковому репертуарі» та ін-
ших покажчиках Української
Книжкової Палати.

ПОЕЗІЇ

ДМИТРО ЧЕПУРНИЙ

МІСТО РОСТЕ В СТЕПУ

За тиждень,
а ніби роками
Робота зросла з-під рук
Везуть сіру цеглу
та камінь
Для будинків
і бруку.
Везуть...
Зустрічають їх руки,—
(Багато ще сили
й горінь)
Знову робота...
...і стукіт
Поволі вмирає вгорі.
Здіймається вище і вище,
По тесаних палях
земний робітник.
І чути,
як вітер свище,
І чути
ізнизу крик.
Прийшли
вони з селищ далеких,
Прийшли
із центральних міст.
Принесли і пісню, і клекіт,
З новітнім,
нечуваним змістом.
Примусили землю тремтіти
(Земля тут
невміла родить),
а крмуни
приходили діти,
Дивились
на «диво» діди.
Недавно було тут поле,

На поле
прилинув труд...
Не бачили
діди ніколи,
Таких
велетенських
споруд.
Забутий
одвічний спокій,
Зарита
«чумацька путь».
...Сьогодні:
струнке,
та високе
Місто
росте
в степу.

Ст. КРИЖАНІВСЬКИЙ

СЛОБОЖАНЩИНА

(Три вірші з циклю)

Мой совет вам всем, поэтам
От общих мест не удайся.
(Г. Гайне)

I.

Над банями церков
тремтить тривкий супокій,
— Застиглий мармуром глухих століть:
Знімають дзвони із дзвіниць високих,
Знімають дзвонів ненависну мідь,
Що висли тут
з глибин блюзнірського феоду,
Як символ гноблення, і як покори знак,
Але вітри історії над землями проходять
Змітають темряву... І вже не буде так!
Холопська цитадель з подоланими людьми,
Твій час затьмарений навік зачах,
Бо за потужним рухом революції
Приходить революція в мізках...
— Розбити дзвонів мідь
ущент на затхлій паперті,

Розбити в прах!
 — кому їх жаль?
 Відвезти в місто, у цехи ливарні
 І переплавить на тугий метал.
 — Трухлявий світ знести!
 Ростуть бурхливі парости
 Машинним кроком над безмежжям піль.
 Із українських надр
 нова доба росте
 Здолати темряву і злидні й біль.
 Знімають дзвони...
 І несуться вісті
 З газетних шпальт,
 Селянського листа.
 Що там тепер,
 Чи дім колективіста,
 Чи комсомольський клуб постав.
 Це в дні беркі тридцятих років
 Важкий і неминучий хід
 Соціалістичної епохи
 Знімає дзвонів почорнілу мідь.

II.

Стара бабуся. Лихоліть
 Над нею пронеслось чимало.
 Питаю: в Харкові бували
 Колинебудь бабуся?
 — З тридцять літ!—
 Вона пригадує...
 Кажу: а там шумить,
 Там вулиці в бурхливім русі...
 — Е, сину, скрізь тепер шумить...
 — А так, бабуся...

III.

Перегорну сторінку. І мені
 В очах закружать літери у танці.
 І я згадаю про огні,
 Огні провінціальних станцій,
 Що ними я проїхав...
 Пил доріг
 і Слобожанщини бори соснові,
 Але в стрункі ряди
 стають в сторінках знову
 Уперті літери.
 І знову до роботи,

Аж доки вистигне втоми плід...
Люблю я вас, нічні мої хвилини!
Вплива в кімнату тиші корабель...
Та десь із заміських пустель
Прилине вітер, у квартиру вдарить...
Часу замало згадувать і марить
Про Слобожанщину,—
Про сосен сонні тіні...
Сідать до столу готувать зачоти.
— Нема часу на романтичні вірші
Бо вишиковуються струнко, ніби чоти,
Рядки уперті—готувать зачоти!
Перегорну сторінку. Та утома
Кладе на ліжко, і вві сні
Мені ввижатимуться знов огні,
Огні провінційальних станцій
І Слобожанщини бори соснові...

Г. САЧЕНКО

АТАКА НА ТАНК

День обмілів, докотившись до дамб—
На захід скеровує сонячний румб.
На беріг баранчиків гонить вода,
Хоче злизати полум'я клумб.
У квітах зів'яла спокійна Мацеста,
Здавалося, вимер увесь санаторій;
Один лише я та директор треста
У спеку куняєм на березі моря.
Увечері—сонцю на зміну,—прожектор
Присмерки ріже, хоч це й недоречно.
Досмоктує люльку безрукий директор,
І починаєм палку суперечку.
Ми сперечаємось тут про коня;
Тема незвична, ще більш—випадкова:
Я трафаретно чомусь прирівняв
Місяця блиск до блиску... підкови.
— Слухай, сказав він, безвусий поете,
Це героїчних шукаєш ти тем,
А тематична голодна дієта
Всім, безперечно, послаблює темп.
Я тобі дам несподівану тему,
Не оспівав її навіть і ВУСПП.

Слухай уважно, хоч це й не поема,
І намотай... на вус.

Тут ми, звичайно, змарнуємо час,
Кожен побуде у згадки в полоні;
Я в дев'ятнадцятім кинув Донбас,—
Став командиром кавескадрону.

Чув і читав ти про Перекоп,
Про нашу кінноту у зливій атак.
Знай, небезпечний для дзвону підков
Не кулемет, а танк!

Лід для кінноти—це також зле—
(Лід Сивашу—як і ніч, не тане!)
Лязк об залізо звихрених лез,—
Лиман десь позаду, а спереду—танк!
Став, і над нами—б'є на шрапнель,—
З башти розльотом вогонь скорострілки.
Лізло ведмедем залізне, страшне,
Фланги взяло в кулеметну розвилку.

А наше завдання—пробитись у тил!..
Так вирішає моя братва:
Хочеш не хочеш, крути не крути—
Мусимо танк атакувати!

Але ескадроном танка не збить,
Я заперечую засіб класичний:
Так ми розіб'ємо об нього лоби,
Всі кулеметами будем посічені!

Я сам уперед; плазував, як гад,
Танк викирався на гребінь укусу,
Ворог із кожного люка чигав,
Кулі навколо сичали, мов оси...

Врешті підвівсь перед мордою звіря,—
(Танк—не ведмідь, як здавався здаля)
Товщу броні його пучками зміряв,—
Танк присмирів, зупинився, заклика...

«Здайтеся»—вистукав я по броні,
Крикнув, що висаджу їх у повітря.
...Тільки у відповідь в очі мені—
Ворога очі ударили вістрям...

Що ж, на п'ятнадцять кроків одбіг;
Танк над укосом вигнався сторч.
— На, від червонців на спогад тобі,
На, косолапий чорт!..

Посвист прорізаний в'язкою бомб,—
Хтось (чи здалося)—Падай!—гукав.

Падав, а збоку—розірваний ромб.
...Нило плече і кривавивсь рукав».
Директор замовк. Був беззоряний вечір.
Тиша над морем снувала врочистість..
Я механічно обмацував плечі,
Думав: у нього атаки повчитись!

ІВАНІЦЬКИЙ

ПРИВІТ ІЗ КОРАБЛЯ

На вахті вітер до кісток,
Крижані бризки в обличчя—
Пильнуй, пильнуй на береги
Тримати темп,
Кріпити крок—
Республіка завзятих
Кличе.
Після наряду
Камбузний привал;
Розмова з кашою,
Дискусія із чаєм;
Ідем вивчати трактора
Оврагом,
Гостинно ковдра
В кубрику чекає.
У ленкутку,
Гермошку заглушивши,
Гнузда горлаті хвилі
Гучномовець...
Говорить Харків,
Радісно так дишеш,
Ковтаючи надхнення
Кожне слово.
Приставають транспорти
Вагони чавуну,
Закуреним гігантам
Буде сталь...
Цифрову музику
Не класти, як на струни,
Коли покажчики
Деруться вище ста...
Заткнуться хай із хвилями

Берлін і Катавіца
Із операми співів,
Кабаре.

У них психоз,
екзотики гареми,—

У нас родився ранок білолиций.
Важкі ударні дні,
А жити дивно просто;
Нестримно уперед

Нестися плином,
Дивитися, як графіка
Плигає щохвилини,
Складать симфонію
Суцільного колгоспу.

На море у туман
Клікушами сирени,
Та дюйми у бортах
Глухі на резонанс.
Етеру навкруги
Несчарпаний запас

І простір теж,
Признаться,
Здоровенний.

ПЕТРО РАДЧЕНКО

ЗАЛІЗНІ ШОРИ

(Повість з життя старої школи) *)

5. ПЕДАГОГІЧНА НАРАДА

Сьогодні випав перший сніг. Він чистим білим простирадлом заслав вулиці, накрив дахи будинків і кокетливо присмоктувався до кожного обличчя, до рук, до одєжі, залишав на них мокрі й стримано-холодні сліди поцілунків.

На деякий час ожила школа, захоплено зустріла зиму новими забавками.

Підчас перерви шкільного подвір'я не можна було впізнати. Воно наповнювалось галасом, стогнало всіма інтонаціями голосів, шалено рухалось. Червоні руки мняли липкий сніг, важко гупали ним у спини товаришів, заліплювали очі, роти. Коли хто ненароком спотикався й падав, на того навалювались десятки тіл, при чому необережного хлопця товкли з такою злістю й мовчки, наче били найбільшого свого ворога.

Такі іграшки провадились щодня і ще з більшим завзяттям. Здавалось,—ці люди досить довго сиділи десь замкнуті, а це вперше, з обличчями, скривленими буйною радістю, зустрічали волю, завзято пили чисте холодне повітря, шалено рухались у завірюсі танків.

Найзавзятіше користувався з волі Мотька. Він не ходив, а гасав з кутка в куток подвір'я, з'являвся саме там, де треба було показати свою силу й спритність. Його підганяла сила якогось дивного захвату, він п'янів від галасу, захлинався від радості. Його навіть не пізнавали.

— В Мотьку вселився чорт!..

А невгомний «чорт» тим часом поспішав всюди, міг випустити найбільше сніжок, вцілити й розбити найменше віконце сусіднього будинку.

Одного разу Мотька замахнувся й націлівся влучити в віконце на горіщі, густо обліплене сніжками, коли його хтось потягнув за рукав.

Мотька розсердився (пропав увесь запал) і швидко обернувся, хотів був ударити сніжкою необережного товариша. Перед ним стояв Пашка Кисіль. Тепер Мотька здивовано дивився на Пашку і навіть жбурнув на землю сніжку. До них підійшло ще кілька школярів.

Пашка Кисіль, що досі ні з ким не балакав, цурався товариства, зараз зацікавлено-настороженими очима вп'явся в Мотьку. Обличчя його вкрилося дрібними зморшками й здавалось кожна така зморшка ховає в собі щось ехидне, зневажливе і в той час цікаве, таємниче. Мотька аж подався назад. І Мотька і всі школярі напружено чекали, що казатиме Пашка.

— Хлопці,—гукнув Циган,—Пашка Кисіль говоритиме! Он уже ворухить губами... О, вже починає, рота відкрив...

Гурт збільшився. Прибігли навіть ті, що були на другому кінці подвір'я.

*) Початок див. „Молодняк“ № 6, ц. р.

Нарешті Пашка заговорив, але заговорив зовсім не так, як того сподівались хлопці. Він очима показав на сніг.

— Зліпи сніжку, тільки добру, таку щоб водою взялася.

Цікавість збільшувалася. Розмова ставала надзвичайна й несподівана.

Мотька, не питаючись, зліпив сніжку і для чогось показав її Пашкові.

— Сніжка добра—проказав задумливо Кисіль, зваживши її на руці.

— А тепер?—не втримався Мотька.

— Тепер?—Пашка неспокійно подивився на вікна школи й тремтячою рукою схопив Мотьку за рукав.

— Дивись на вікно вчительської.

Мотька і всі школярі повернули голови. Ніхто не помітив одного деталю. Пашка весь час намагався стояти так, щоб його ніхто не міг бачити з вікна.

— Бачу, стоїть Костя,—поспішно схаменувся Мотька й неімовірно знизав Пашку з голови до ніг. Він ніби починав щось розуміти, проте вирішив зачекати, поки все скінчиться.

Пашка вже не хвилювався, а говорив рівно, не поспішаючи. Дрібні зморшки на його обличчі заглибились, і, в коліях їх, чіткіше ніж раніш, проглядало загостре ехидство.

— Тепер стань так, щоб тебе не бачив Костя, а коли хочеш стій тут і влучи в нього сніжкою.

Хлопці обурились.

— Диви, нюня!..

— Бач, за чужою спиною який хоробрий...

— Сам влучи, стерво!

— Я тільки пропоную...—виправдувався Пашка.—Мотька ж у нас хоробрий.

Циган аж тремтів змазати по пиці Пашку, але несподівано всіх зупинив Мотька.

— Не тронь!—суворо наказав Циганові.

Він сподівався на такий кінець і гидливо оглянув Пашку. Пашка не змінив виразу свого обличчя, тільки очі задоволено іскрились від тихої, як у хворих людей, усмішки. Мотька раптом пригадав другий вираз Пашкового обличчя, коли його майже годину катував біля дошки Руда-Костя і йому несподівано стало його жаль і водночас до болю огидно.

— Ти хочеш, щоб я кинув?—несподівано для всіх запитав Мотька.

Принаймні всі школярі сподівались, що Мотька сам накладе цьому гидотному боягузові.

Але Пашка не відповів. Йому й не треба було відповідати. Він уже бачив, що Мотька зробить усе й поспішив відбігти на бік і сховатися за рогом сараю. Те саме зробили й інші хлопці. Біля Мотьки лишилось кілька хлопців, які не встигли сховатись, але й ховатись було нічого. На темному тлі вікна біліла Костина лисина й особливо чітко виблискував, біліший за сніг, комірчик. Мотька війнув у повітрі рукою й одноразово плигнув у бік до сараю. Брязкіт розбитого скла лише на коротку мить

попередив звук дзвінка, він якось несподівано урвався й замовк. Школярі поспішали на лекції.

Початку лекції чекали тихо. Саме мала бути математика. Руда-Костя не йшов. Це був поганий знак, і дехто почав лаяти Мотьку, а особливо Пашку. Циган перший ляснув його по потилиці й нахвалявся зробити з нього «каклету». Нікому не хотілось попадатись під поганий настрій Костеві. А що настрої його підвищився на кілька ступнів, про це казало запізнення.

— Іде!..—прошепотів враз поблідлими устами черговий і закам'янів біля дверей.

Руда-Костя вбіг, як і завжди. Тільки погляд його був якийсь чудний. ніби хтось посипав очі попелом і він мусів довше, ніж звичайно, придивлягись до кожного, пізнаючи учнів.

— Ну, почалось...—подумав кожний, і коли б можна було, непомітно перехрестився б.

В такі хвилини пригадувався бог, приходили на пам'ять завжди пере-забуті молитви, на серце лягала покора, а з очей хтось висмоктував життєвий блиск—вони нагадували одноманітні олов'яні кульки.

Руда-Костя на диво всім нічого не розпочинав, сидів мовчки. Іноді зиркав на когось і зараз же похапцем ховав свої очі в книжку.

Ця важка мовчанка, власне вперта, непомітна боротьба думок, почуттів тягнеться нестерпуче довго. Це хвилина—й здається гучним вибухом луснуть голови, розколеться світ.

Раптом Руда-Костя підвівся. Він довго й уважно обдивлявся кожного і з кожним новим образом учня в очах його зростала цікава й приваблива посмішка. Ця посмішка вже не лякала, вона тільки викликала здивовання. Руда-Костя поклав руки на живіт. Він хоче стримати коливання сміху, що йде зсередини, клекоче й, нарешті, кривить його обличчя, вкриває чоло великими краплями поту. Руда-Костя голосно сміється, падає животом на катедру, тонкими пальцями впливається в краї обшивки. Він хоче щось промовити, але не може витиснути слова—заважає булькання сміху.

Учні, пригвинчені до лав. Їхні широко відкриті очі паралізовані жахом.

— Іш... іш... як архангели сидять... Як архангели... І ручки склали, наче крила... Картинка!.. Фу, знаменна картинка... Повік не забуду... Не забуду... Як архангели... Фу, як архангели...

Руда-Костя, не мігши більше стримати себе від сміху й підтримуючи руками коливання живота, вибіг з кімнати.

Коли за хвилину до кляси увійшов Андрій, приголомшені учні ще нерухомо сиділи на своїх місцях.

— Ви той... Господи!.. Тю на вас...—злякався було Андрій, водячи поглядом від одного обличчя до другого.—Та це ж я, Андрій!

В кімнаті заворушились, загомоніли.

— А Кость Петрович, мабуть той...—покрутив він пальцем біля чола—коли не збожеволів, то збирається. Щось він непевний трохи... Зараз додому!..—еже суворо проказав Андрій, зрозумівши, що він занадто вільно

розбалакався.—Сьогодні лекції не буде. Ото все ваші вікна наробили... І треба ж було? А завтра не знаю що? Зараз шкільна нарада, оце послали за Шавровим...—пошепки закінчив він.

Сьогоднішня подія чомусь налякала вчителів, чи може грубою рукою торкнулась тендітних і давно вже туго напнутих нервів. Правда, лякатись не було чого, міг же хтось ненароком пустити сніжку, а вона також ненароком розбила скло вчительської і налякала одного Костя Петровича... Але все ж таки...

— Це могли зробити й навмисне,—говорила всім Наталя Абрамовна. — Це, коли хочете, акт кримінального гатунку.

Руда-Костя енергійно підтримував її, хоча добре знав, що ці слова говорила не Наталя Абрамовна, а її боязка вдача, її хворе, налякане серце. Він же і перший подав думку про скликання широкої педагогічної наради.

— Вчинок вчинком, а порадитись треба.

Для чого мали скликати педагогічну та ще широкую нараду, Руда-Костя не знав сам, не знали цього й інші. Незабаром на таку думку пристали всі. Сміливий вчинок якогось нахабного шибеника серйозно налякав усіх.

— Крім того, і час такий... Одним словом—війна. Ті там, а ці молоко-сози тут. Це тільки сніжками жбурляють у вікна, а згодом, чого доброго, і справді стріляти почнуть. Це ж логічно й цілком обумовлено психологією людини.

Після такої авторитетної думки природника, проти наради ніхто не заперечував. До речі, інспектор одержав циркуляр з *губерського земського відділу* освіти і деякі невідкладні питання треба було обговорити й обов'язково тільки сьогодні.

— Учнів відпустити і зараз же починати нараду!

Не було одного Шаврового. За ним послали Андрія. Решту відсутніх, фізика і ще одного молодого педагога, вирішили не турбувати.

— Тим краще, тим краще!..—бігав з кутка в куток Руда-Костя.

— Знаєте,—раптово зупинився він перед поважним і дебелим природником,—не долюблюю я оцих лібералів. Не встигли вирости вуса, а для них уже й порядки в школі не ідеальні, і методи виховання надто застарілі... Прислухайтесь тільки—«застарілі», цебто їх треба омолодити, приміром поголити ваші вуса, або мою борідку... Оригінально, хе-хе...

Обоє весело зареготали і майже разом погладили: один свої вуса, а другий борідку.

— Потім ці нахаби ідуть навіть далі. Уявіть собі, приходить до мене ота фізика й каже:—Ви, Костю Петровичу, покалічили всіх учнів.—Я навіть здивувався...—Покалічив, кажете?.. Цебто, прошу пояснень? Ногу кому звихнув?—Ну, да, каже, іменно звихнули, тільки не ногу, а мізки повивертали як рукавички, яка думка була—і ту вмертвили. За це, шановний добродію, наш ліберальний вік, так і сказав—«наш ліберальний вік»—засудить у майбутньому ваші вчинки.—Добре, що тільки в майбутньому!—з обуренням і ніби важко зідхнув Руда-Костя.

Широка педагогічна нарада, яку за ініціативою Рудої-Кості мали скликати сьогодні, складалася звичайно з п'ятнадцяти педагогів. На неї обов'язково кликала також і сторожа Андрія.

Догляд за учнями, їхня поведінка за стінами школи, на вулиці, навіть в убиральнях, паління цигарок, лайка, товаришування, розмови, а коли потрібно, то й шпигунство—все це складало відповідальні обов'язки Андрія. Йому навіть видали спеціальний зошит з прізвищами учнів усієї школи. Він регулярно мусів занотовувати всі провини учнів і здавати зошит перед кожною нарадою, або коли цього потребували інспектор і класний наглядач.

І Андрій мусів виконувати свої обов'язки, хоч і не хотів цього, ретельно записуючи в своє несщастя, так він називав зошит, вигадані провини учнів. Треба ж було щось записувати, чимсь втирати очки інспекторові. Зошитові без провин інспектор не вірив і навіть лаяв за це Андрія. Так само Андрій ретельно виконував обов'язки шпигуна. Він годинами вартував біля тих місць, де збирались палити учні, де вели конспіративні розмови й попереджав їх про всяку небезпеку.

— Нехай, — міркував Андрій, — самі незабаром знатимуть, що шкода, а що корисно. Молодість—це роздоріжжя.

На кожную нараду ніхто ніколи не звертав серйозної уваги, тим паче ніхто не готувався до неї, крім інспектора та ще може Андрія. Але й інспектор і Андрій готувалися до наради кожний по-своєму. Наприклад, інспектор мусів попередити всіх учителів, іноді навіть примусити когось обов'язково бути присутнім на нараді; Андрій приводив до порядку своє «несщастя», цілий день пригадував і вигадував різні незначні провини. В такі хвилини він нагадував бухгалтера, який, складаючи баянс, цілими годинами клацав на рахівниці, не знаючи звідки могла взятись зайва копійка. Але Андрійова бухгалтерія була куди складніша. Коли бухгалтер мав справу з конкретними цифрами, Андрій мусив їх вигадувати, брати з повітря.

Всі останні приходили на нараду незадоволені, правда, іноді зарані заговлялися в Андрія найкращі місця, десь на софі, на м'якому кріслі і обов'язково далі від інспекторського стола—в куточку. Дехто давав Андрійові злотий на франзолю й пляшку вершків, щоб було чим заповнити порожнечу часу й шлунку.

Замовлені місця Андрій завжди енергійно охороняв і зберігав для замовців. Коли хто приходив раніш і сідав на таке замовлене місце, Андрій брав ганчірку й покійно схиляв голову перед непроханим сидієм.

— Миколо Андрійовичу, ви вже сіли?.. Ай, ай...—жахається Андрій.—Хіба ж можна бути таким необережним.

— Що таке? — і собі жахається Микола Андрійович, поспішно стягає з носа пенсне, наче не йому, а пенсне загрожує небезпека.

— Витерти хотів, а ви поспішили... штанів ваших жаль...

Микола Андрійович сердито встає, знову притуляє до носа пенсне й уважно оглядає свої штани, навіть просить Андрія витерти невидимі плями.

Тим часом Андрій намащує софу крейдою, щоб стерти її вже тоді, коли прийде замовець.

Іноді витирання в такий спосіб не допомагає. Тоді Андрійові треба обов'язково стати ногами на софу і якраз на те місце, де сидить неймовірний педагог. Для чого треба ставати ногами на софу, цього ніяк не розуміє педагог. Але Андрій стає, щось мацає на стіні руками, іноді поправляє портрет. Тим часом педагог сердито гепає на перший вільний стілець, все ще неймовірно зиркаючи на Андрія.

Такі наради звичайно починались після лекцій. Педагоги сходились з похмурими й вередливо одутлуватими обличчями. Цих людей ніби одурили неприємною несподіванкою, перетяли солодкі мрії чекання на ту хвилину, коли вже можна буде скорше одягти пальто й найскорше прийти додому, тільки не лишатися в цій осоружній школі.

Першим, як і годиться найменшому, прийшов Андрій, мнучи в руках зошит провин і кашкета, якого він ніколи не насмілювався повістити на місце, де незабаром висітимуть капелюхи й каракулеві шапки.

За ним повагом увійшов найстарший—інспектор і повагом сів на своє місце за столом. Він обережно підібрав під стілець ноги і щільно притулив до тіла руки, наче хотів зайняти стільки місця, щоб його вистачило для всіх.

Руда-Костя в усьому копіював інспектора. Завжди сидав поруч нього за стіл, також ховав під себе ноги, тільки більше розумівся на стільцях. М'які крісла й обов'язково з перечками для ліктів були його найулюбленіші місця. Руда-Костя до певної міри був практик і розумів, що нарада не така вже тендітна річ, щоб можна було сидіти на твердому або кілька годин простояти біля дверей. Костеві найчастіше допомагав Андрій, спеціально для нього охороняючи такі крісла.

Згодом з шумом вломився в двері Шавровий, зачепив по дорозі Наталю Абрамовну (вона любила відкидати наперед ноги) і, блимнувши на неї лютими очима впав на перший вільний стілець. За цей короткий час він навіть встиг прочитати Наталі Абрамовні нотацію про те, як треба сидіти й поводитись у товаристві. Виходило, у всьому винна Наталя Абрамовна; і не Шавровий її зачепив, а вона його штовхнула, і не він мусить вислухати нотацію, а вона. Тимчасом Наталя Абрамовна встигла почервоніти, потім збліднути, тоді знову почервоніти і нарешті розлютилась.

— Мерзотнику!..—гукнула вона стаючи в позу зневаженої, осоромленої людини.—Ви повинні зараз же попросити в мене вибачення! Ви чомусь обов'язково спотикаєтесь об мої ноги... Що це значить? Тільки об мої ноги... А чому, вам, приміром, не споткнутися об Марту Вільгельмовну, ну... об Марію Петровну? Коли у вас уже такий нестримний потяг до жіночих ніг, то, будь ласка, падайте на цих осіб, робіть з ними, що хочете... Вони також мають ноги і набагато кращі, молодші і красивіші, ніж мої... Чому це так, я вас запитую? Чому тільки я, я і я мушу терпіти вашу гидотну пику, сьього звуконаслідного йменника (вона виклада російську мову й тому підчас розмови, а особливо суперечки, вживала силу граматичних термінів). Коли ви зараз же не попросите вибачення, я заявляю при свідках, проти волі мушу

вчинити бешкет або дати вам ляпаса. Вибирайте шановний добродію. Даю вам хвилину наобмірковування... Сіамський слон!.. Ні—гірше!.. Якийсь допотопний голомозий іхтіозавр!.. Ні, ще гірше!.. Я навіть не підберу слів!.. Фе!..

Звичайно, ніякого бешкету Наталя Абрамовна не вчиняла. Шавровий тільки щулився від слів, наче йому сипали за комір сніг, а почувши про ляпаса смиренно повернув до неї одну щоку, мовляв бийте, бийте, як колись Христа по ланітах, я теж чекатиму одну хвилину.

Наталя Абрамовна ніколи не сподівалась від Шаврового такої витриманої байдужості. Вона навіть здригнула глянувши на спокійне, надміру спокійне, застигле обличчя й підбігла до інспектора.

— Ви мусите наказати!.. Він мусить попросити вибачення.

Саме коли Наталя Абрамовна сперечалась з інспектором, на її місці вже спокійно розгладжував вуса флегматичний, також надміру спокійний, з двома підборіддями природник.

Цього Наталя Абрамовна ніяк не могла подарувати. Ледве не плачучи й б'ючи кулаком об долоню, як роблять перекупки на базарі, вона вже не кричала, а захилювалась.

— Зараз же залиште моє місце!..

Сценка набирала пікантного характеру. Такі розваги в школі траплялись не часто, і тому кожному кортіло продовжити насолоду глядача, захоплено стежачи за кожним новим рухом героїв, навіть самому бути вчасником надзвичайної вистави.

Руда-Костя ледве стримував регіт і різноманітними рухами рук і тіла спонукав героїв продовжувати своє діло. Його до деякої міри підтримував інспектор і тільки вряди-годи робив серйозне обличчя й вигукував:

— Панове, перестаньте!.. Панове!..

Іноді надто поспішно підводилась чиясь червона від сміху й сліз голова, наче її раптом потягли вгору за чуба, щось гукала, але безсила подлати галас, поволі займала своє старе місце.

Природник зосереджено приглядаючись до Наталі Абрамовни вмистився зручніше і заклав ногу за ногу.

— Геть, я вам кажу!.. Я жалітимуся! Сьогодні ж пишу заяву, нехай мене, цієї ж хвилини, заберуть зі школи, від цих ідіотів.

Далі вона облаяла природника печінкою, тельбухами і нарешті знесилена впала на стілець, що його вже давно носив за нею Андрій.

Природник стримано поведився підчас лайки, спокійно занотовував до блокноту всі образливі слова і пообіцяв, у вільний час, на ній самій подарувати оті всі печінки й тельбухи.

Нарешті нарада розпочалась.

Останніми прийшли молодші педагоги й за браком місця стали біля дверей, щоб згодом можна було непомітно вислизнути. Андрій також примостився біля дверей (його постійне місце).

Інспектор мусив оголосити слово першим. Але що казати? з чого по-

чати? Нараду цю скликали досить випадково, власне її скликав Кость Петрович (Руда-Костя), а йому доводиться сушити мозок думками, турбуватися, за все відповідати.

Інспектор сердито подивився на всіх, але ще не починав. На нього чомусь ніхто не звертав уваги: оглядали свої руки, перегортали сторінки книжок, дехто хусточкою наглянцьовував нігті. Один тільки Шавровий незадоволено хитав ніском черевика й іноді колов інспектора роздратованим нетерплячим поглядом.

— Ну, починайте, чого ж!

Цей несподіваний вигук серед тиші підбадьорив інспектора й примусив усіх прокинутись.

— Панове!..

І Шавровий почув, як журливо полились слова інспектора. Він ніби скаржився комусь, когось лаяв, навіть підвищував голос, а то плаксивим тоном просив допомогти йому, порадити. Ще кілька хвилин одноманітного дзюркоту промови і Шавровий солодко дрімав.

Згодом він прокинувся й прокинувся нагло—кілька разів почув своє ім'я.

Саме говорила Наталя Абрамовна високим, крикливим голосом з нотками надхнення.

Вона довго розповідала про нові методи виховання, побожно вимовляючи улюблене слово «методика», а коли перейшла до вчинку Шаврового, безнадійно похитала головою й на хвилину закрила очі.

Шавровий зрозумів. Справа йшла про випадок у перший день навчання, коли він зовсім несподівано налякав новаків-учнів.

На думку Наталі Абрамовни: Шавровий—це павук-хрестовик, з норовами якого вельмишановний Аким Акимович незабаром познайомить своїх учнів на лекціях, а учні—це нещасні безвинні мухи, що раз-у-раз необережно потрапляють на поживу кровожерній істоті... Шавровим нема місця в школі. Їм найзручніше місце десь під ковпаком Хеопсової піраміди, або в калюжі якоїсь прославленої історичної річки.

Наталя Абрамовна сіла, окинувши зневажливим поглядом Шаврового й попросила свого сусіду подати їй шклянку води.

Другий промовець «вельмишановний Аким Акимович» (за словами Наталі Абрамовни) докладно спинився на ляпасах.

Він, звичайно, проти них. Бо хто зараз підтримуватиме середньовічну жорстокість? Хто обстоюватиме святу інквізицію?.. Ніхто! Середньовіччя—перейдений етап... Але—ляпаси? Скільки пройшло часу від їх застосування? Століття, тисячоліття, навіть більше... Адже вони вже склали певну систему виховання в педагогіці. Вони до певної міри наркоз, але не жорстокість. Хто назве жорстоким батька, який іноді повчає свою дитину? І хто назве жорстокістю ляпас, коли він іде на користь учневі. Взагалі «привычка»—вторая натура». Ми надто старі, щоб перевиховати себе. Нехай уже молодші педагоги працюють по-новому. Вони ще з ніжною еластичною будовою

тіла, їхні клітини ще дихають повітрям, насиченим вільнодумством. Ми даємо їм повне право будувати нову школу без ляпасів, без непотрібної жорстокости. Майбутнє за ними!...

Аким Акимович уже був зовсім сів, смачно приплямкнувши на останньому слові, але ненароком глянувши на Наталю Абрамовну, вона сиділа поруч нього, підвівся знову.

Йому здалося, що ця тендітна панянка, надто задириливо закопилила губи, почувши голосне плямкання, і це ущипливо образило його просту (все від природи) натуру.

А може ти іноді ще гірше робиш? Може з тобою таке буває, що в прилюдному місці для тебе не вистачило б фарби в крамницях? А чортова шевчиха (батько Наталі Абрамовни був швець)! Бач як в інтелігенцію пнеться!... — думав Аким Акимович.

— Мені ще кілька слів—відповів він на німе запитання інспектора.—Я при всіх хочу ще раз нагадати Наталі Абрамовні: чи візьме вона назад ті слова, що сказала мені перед початком наради? Коли погодиться взяти, я мовчатиму, коли ж ні—мушу їх нагадати знову й висловити мою думку.

Аким Акимович ввічливо нахилився до Наталі Абрамовни і нетерпляче чекав відповіді в нашорошеній тиші всіх присутніх.

Наталя Абрамовна обвела всі обличчя зневажливим поглядом, наче провела лезом гострого ножа, і довго подивилася на Шаврового.

— Йому і вам я більше не відповідатиму!

— Отже? — ближче нахилився до неї природник.

— Отже, можете висловити свою останню думку і більше не чіплятися до мене з різними дурницями. Я зрештою не учень і не баришня, щоб годувати мене компліментами.

— Тоді вислухайте мій комплімент. Моя мрія—препарувати вашу печінку й тельбухи після смерті—серйозно сказав Аким Акимович і задоволений сів на стілець.

Наталю Абрамовну непритомну винесли на руках з кімнати на свіже повітря.

— Вона, здається, надто близько взяла мої слова до серця...—сумно похита вголовою її услід Аким Акимович.

Після цього виступило ще кілька промовців, але жоден з них не думав обвинувачувати Шаврового. Може погарячився, а може довели до цього. А ці доведуть. Не з каменю ж людина: і серце має, і душу, й нерви. Розіллється трохи, погримає, може іноді налякає, а потім знову все по-старому. Такі вже порядки в школі. Навіть вчинок Шаврового не треба було б і обговорювати. Адже не для цього скликали нараду, не для цього згаяли стільки часу. Кожен тільки просив Шаврового стримувати себе, не піддаватися «лукавому соблазну» (слова панотця). Навіть дехто намагався виправдувати його тим, що він все ж зразковий педагог, і ще ніколи пальцем не торкнув жодного учня.

— А далі побачимо...—казали майже всі.

— Саме життя прокладе шлях до кращої праці в школі. Коли учні будуть увесь час слухняні, звичайно їх ніхто не чіпатиме, але є припущення, є й винятки.

— Найкоротший шлях між двома крапками є проста лінія. Просту лінію можна накреслити на папері, на дошці, але її можна також брати і в руки. Ви всі знаєте такі приладдя для вивчення геометрії, як лінійка і квадрат. Практика праці з учнями старших класів, третьої і четвертої, наочно доводить нам приклади неслухняності, ледарства, розпусти й чого хочете. Щоб виховати в них інші якості, я завжди свідомо покладаюся тільки на лінійку і квадрат.

На цьому закінчив Руда-Костя і слово взяв Шавровий.

Підвівся він загуркотівши стільцем і сильно вдарив долонею по столі. Дехто не то злякано, не то від несподіванки здригнулись. Інспектор, і той відхилився на бильця сполоханий велетенською і розкуйовдженою постаттю Шаврового.

З незначісаною купою кучерявого волосся на голові, з неохайно підстриженими баками, що індічилились на скронях, з пукатими очима, покресленими червоними жилками—він трохи подав наперед тулуб і нахабно оглянув зніжковілих колег.

Ті, що сиділи близько до нього, потроху відсувалися. Інші мусіли зїжачитись і пильно стежили за його нервовими рухами.

Потім, коли Шавровому, мабуть, надокучило дивитись на такі давно знайомі, навіть відворотні обличчя, він хрипло прокашлявся, простяг наперед руку з піднятим догори кулаком, погрози і разом з помахом руки витиснув з себе перше й останнє слово:

— Ідіоти!..

Закам'яніли люди, застиг і Шавровий, з якимсь здивованням і дитячою цікавістю обводячи очима приголомшені його єдиним словом, тепер такі непомітні, боязкі постаті. І йому раптом здалося, що замість облісілих голів, сивого волосся, борід, вусів на нього дивляться хлоп'ячі обличчя. Вони ще не отямались від переляку, бо на вустах у Шаврового ще тремтить гніє, він ще не відшукав серед них винуватого, а сподівання кари до болю стискує маленькі серця, складає в благання поблідлі тоненькі вуста.

І чомусь хороше Шавровому. Радісно почувати владу своєї сили не тільки над маленькими тремтячими тілами, а й над цими дорослими сивими людьми. Приємно так жадібно пити чужий біль, смакувати їхній тваринний переляк. І хочеться без кінця, без краю пити й пити цю похитливу жадобу своєї влади, сили.

Він пригадує випадок хвилювання в дитинстві, коли перед ним, у передсмертних корчах, билосся понівечене його руками, скривавлене тіло голуба. І тоді також солодко пив цю жадобу.

Нарешті Шавровий знесилився, рішуче прогнав від себе оманливий образ дитинства. Він швидко підійшов до вішалки, натяг пальто й тримаючи в руках шапку, зневажливо грюкнув дверима.

— Що це?—прокинувся інспектор, і всі в один голос повторили за ним ці слова.

— Це образа!..—помалу заворушився природник.

— Прогнати його!—захвилювалася Наталя Абрамовна. — Зараз же цієї хвилини прогнати його. Зараз же написати заяву до міністерства освіти... Я не витримаю, ні!.. Я не можу бути в одній школі з божевільними. Від одного повітря, яким він дихає на нас, ми можемо збожеволіти. Він же отруїть усіх учнів. Бідні, бідні дітки...

— Еге...—пробурмотів Микола Андрійович, ніби прокидаючись від солодкої дрімоти.—Я передбачав цей бешкет. Я навіть хотів було попередити всіх, але вибачайте, забувся просто... Ну, забувся... Отцю Олександрові казав про це, він посвідчить. Він мабуть не забув ще. Ви не забули панотче?.. Я думаю, що всі з великою охотою підтримали б мене, коли б я не забувся. Ми б попередили такий бешкет...

Але—ідіоти! Ідіоти!..—кричав Руда-Костя.—Як же буде з ідіотами? Олександрє Миколаєвичу,—звернувся він до інспектора,—ви мусите якось реагувати... Принаймні попередьте міністерство, що ми, хвалити бога, ще не збираємось до будинку божевільних і нехай воно нас ізолює від хворих. Шавровий хворий, ви ж самі це бачили.

Але після таких викриків усі раптово відчули, що вони ніколи не виключать зі школи Шаврового, ніколи не писатимуть до міністерства, навіть не мають на це жодного права. Вони згодом самі боятимуться такої несподіваної думки. І кожний з них завтра ж знову розмовлятиме з ним, сидітиме поруч нього, а Шавровий, як і завжди, обзиватиме їх ідіотами, дурнями, неуками, навіть голомозими соціялістами, а на прикінці пообіцяє всіх записати до союзу руського народу.

Після такої неприємності вже ніхто не хоче продовжувати нараду. Краще тихо розійтися. Хіба хто після такого нервового піднесення певний за себе, за своїх колег? Хіба ж не може зараз підвестись Аким Акимович, Наталя Абрамовна, хто інший—і знову бешкет. Коли Шавровий обізвав усіх ідіотами, то ці, гляди, не посоромляться назвати їх шахраями, злодіями. Фантастика педагогів необмежена, широка. Хто знає у віщо вона виллється. На Наталю Абрамовну взагалі ніколи не покладалися, природникові не вірили. Але і всі відчували, що цієї хвилини вони здатні лише лаятися, ображати один одного, навіть зможуть когось побити. До того нудно було слухати безконечні постанови, різні зобов'язання, циркуляри міністра освіти. Однаково це мить, недосяжна мрія. Все це робиться про людське око, для власного сумління, заради кількох підписів на протоколі засідання, потрібних тільки попечителеві Київської учбової округи. Скільки разів скликалися такі наради? Скільки вони виносили різних побажань, скільки зіпсували годин, днів, а головню крові? А проте, все йде по-старому. Хіба може змінити земна куля свою путь навколо сонця?

Інспектор продовжував читати порядок денний.

... Оголошення війни, минула маніфестація, страйки робітників, анти-державна пропаганда, нелегальні збори з політичним ухилом—всі ці події

мусять неодмінно впливати на учнів, здебільшого дітей робітників, вибивати їх з колії звичайних інтересів, відривати від безпосереднього впливу педагогів...

— Це значить, — пояснював інспектор, учні не повинні знати того, чого їм не слід знати. Вільнодумство треба чимсь підмінити і підмінити чимсь цікавим.

... В циркулярі до шкіл попечитель звертається до всіх педагогів—в цю важку й відповідальну для Росії хвилину віддати всі свої сили на служіння батьківщині. Школа мусить стати вогнищем патріотичного чуття й ідей великої визвольної війни всього слов'янського світу...

— От бачите...—зрадів і підскачив на стільці Аким Акимович, звертаючись до одного отця Олександра.

Після «бачите» Аким Акимович не вважає за потрібне продовжувати. Він був певний, що його зрозуміли всі. Отже, він і раніш обстоював дисципліну в школі. Про це казав і сьогодні, казатиме і завтра, і післязавтра. Хто не погодиться з його правдивою думкою? Суперечитимуть може молодші педагоги... Але вони не посміють, вони повинні скоритися, бо інакше жалкуватимуть, лаятимуть самі себе.

— Але що значить, бачите? Який зміст ви хотіли вкласти в це слово?—пробасило з протилежного кутка...—Вам здається смішно, ви навіть дозволили собі посміхнутися. Можна подумати, що ви, приміром, германський підданий і радієте з нашого загального нещастя.

Ці слова належали Миколі Андрійовичу. Він надміру розхвилювався й охоче показував усім свої неразгаданого кольору очі. Мовляв, подивіться: такі скромні непомітні очі й ті кидають полум'я обурення.

Миколу Андрійовича обережно посадовив на місце Руда-Костя.

— Серед нас ніяких німецьких, австрійських і різних там підданих нема й не може бути. От тільки Марта Вільгельмовна... Вона німкеня, правда, але вона, ми певні, цілком поділятиме наші патріотичні чуття... Для неї руський дух рідніший, ніж німецька ретельність. Тепер про циркуляр,—він гикнув пальцем на інспектора.—Прийняти міри!.. Така важка й відповідальна хвилина в житті нашої держави не потребує жодної методики. Методика для легкодушних, для відважних—залізні шори. Однині наша методика—залізні шори!

Аким Акимович ледве не вигукнув «ура». В темному коритарі він по-божно стиснув Рудій-Кості руку.

Коли вийшов останній педагог і десь унизу з гуркотом зачинились двері, Андрій помалу сів на стілець.

— Залізні шори...—повторив він слова Рудої-Кості.

Це єдине слово, яке зрозумів Андрій зі всіх сьогоднішніх балачок, і воно починало його тривожити. На протязі кількох десятків років, на тлі різних подій він не раз чув його, повторював сам. Воно завжди найглибше западало в пам'ять, і при кожній такій згадці про нього стає невимовно боляче й сумно.

Пам'ятає, тоді йому було років вісім, ні більше, бо вже носив довгі штани на очкурі. Вночі хтось підпалив економію... І не хтось,—перебивав сам себе Андрій,—а селяни, батько його підпалював. Вигоріло все, навіть люди дивувались—справді корова язиком ізлизала. А другого дня,—ще куріли головешки,—наїхало з міста начальство. Один там був дуже схожий на Руду-Костю, чи не батько часом? Десятські зганяли людей до волости. Мусів іти й батько і саме тоді сказав—«візмуть нас у залізні шори». Що означали ці слова, не зрозумів тоді малий Андрійко. Згодом закочували селянам сорочки й били до крові. Батько не витримав—помер, але його слова глибоко запали в Андрійову душу. Від них він згодом зазнавав великого лиха. Вони вбили його батька, від них загубила своє молоде життя сестра—її занепастило начальство, вони погнали його з села заробляти важкий шматок хліба. Потім, коли його відірвали від сім'ї, повели на японця, він також, як і батько, сказав сам до себе: «візмуть нас у залізні шори». І знову ці слова принесли йому нещастя—він повернувся з війни понівечений, скалічений, нездатний до життя. Добре що прийняли за сторожа до школи.

— А це знову ці страшні слова. Це знову нещастя, знову лихо.

Андрійові стало лячно, в грудях не вистачало повітря. Починали нестерпуче щеміти старі, зарубцьовані виразки—знаки минулої війни. Андрій деякий час сидить неспроможний ворухнути тілом, нарешті, машинально встає і машинально йде до вихідних дверей, гасячи по дорозі електрику. В своїй маленькій кімнатці стає ще боязкіше, він наче маленький, хоче врятувати себе від жахів—натягає на голову кожушину.

6. ЛЕКЦІЯ ПАТРІОТИЗМУ

Після наради, другого ж дня учням почали шепити чуття патріотизму. Щепили напрочуд похапцем, без системи, без підготовки—наче й справді на школу сунула якась страшна пошесть.

Ця гарячковість передалася Андрієві, учням. Вони мало що розуміли, вони лише мусіли бути свідками, сторонніми глядачами:

— Затівають...—сказав Женька Павлові й Мотьці.

Хотіли були запитати в Андрія, може що трапилось, але Андрій знав не більш за школярів.

За хвилину в школі висів великий портрет царя й кілька менших родинних портретів.

Другого дня коло патріотизму поширилось. Після звичайних молитов перед початком навчання і після—хором співали «Спаси господі люди твоя», а особливо гучно виводили слова—«победи благочестівейшому государю». Коли доходило саме до цього місця, до високих дзвінких голосів учнів домішувались стримані низкі голоси педагогів. Ефекта було досягнуто.

І ще за кілька днів, після лекцій, почали показувати туманні картини: Суворова, життя за царя, Наполеона. Хоч з останньою картиною було не все гаразд. На запитання інспектора,—що ви тільки не бачили, учні хором відповіли: Наполеона.

— Хіба ж Наполеона? Це ж вам показували 1812 рік, отечественную війну, нашествіє дванадцяти языков.

Так велено було й відповідати. А справді учні бачили на картині Наполеона на тлі пожежі Москви. «Дванадцять языков» учні пояснювали так: це дванадцять вогняних языків, що оточували Наполеона.

Крім цього, школу постачали малюнками бійок руських з німцями, і тоненькими книжечками, де перша сторінка завжди починалась: «Божьей милостью—мы Николай второй», а остання кінчалась—«с нами бог». Цими книжечками педагоги охоче наділяли кожного, навіть давали додому для батьків і знайомих.

Школа, що до цього часу жила тихо, жила вилучно вузькими інтересами, не йдучи далі лекцій, іноді бійок—тепер здмухнула з себе байдужість, гарячково хапалась за все, що їй давали, захоплено слухала про війну, потай читала газети, навіть заборонені листівки.

Педагоги раділи. Патріотизм прищеплено безболісно й швидко, нехай, на шкоду лекціям, проте, учнів безсумнівно ізольовано від сторонніх шкідливих впливів.

Раділи й учні, радів Андрій, раділи й педагоги.

Вже третього дня хтось з учнів побив на вулиці єврея й того ж дня, наче протест проти бійки в клозеті на дверях висів листок, видертий з книжечки «Божией милостью», а зверху друкованими літерами було дописано від руки під стиль маніфесту «Народе руський — читай і пам'ятай».

Дебре, що цю імпровізовану відозву вчасно помітив Андрій і злякано здер її з дверей, а потім довго зішкрябував склом шматочки паперу й клею. Звістка про відозву блискавкою облетіла школу. Більшість учнів її бачили, читали і встигли переказати іншим. Такої черги біля клозету не було ніколи.

— Цар у клозеті!...—пошепки передавали один одному і від цієї звістки в кожного паморочилось у голові. Недаремно весь день Андрій ходив блідий і зляканий.

Кінця лекції чекали, як ніколи. Кожному кортіло сказати свою думку, порадитись з товаришем. У класі про відозву не говорили: поперше, було небезпечно, подруге, не кожний з учнів цієї хвилини міг бути товаришем. Адже можуть знайтися й такі товариші, що підслухають розмову, а тоді піде до інспектора виказувати. За стінами школи куди краще, принаймні знатимеш з ким говорити й ніхто тебе не підслухає. Зрештою, це ж надто велике нахабство приклеїти в клозеті відозву зі словами царя. Це—злочин. За це можуть тяжко покарати. Зважитися таке зробити міг тільки хтось одчайдушний або сміливий. Хто міг її наклеїти? Були різні припущення. Молодші класи звертали на старших, старші лаяли молодших. Дехто називав Опенька. Інші впевнено казали, що листівку приклеїла зовсім стороння людина. Але яка мета?

Павло, Женька й Мотька йшли додому разом.

— Оце я розумію!—перший порушив мовчанку Мотька і з захопленням подивився на товаришів.

Його, як фахівця різних витівок вражав розмах вигадливості якогось невідомого, але сміливого злочинця. Він навіть щиро радів за нього, називаючи його героєм. Проте, глянувши на похмурі обличчя товаришів, закусив губу.

— Але хто б це міг зробити?

Ніхто з них не наважився назвати жодного прізвища. Ніхто не підходив до ролі злочинця. Вже перебрали всіх. Один Мотька неохоче й ніби байдуже назвав Опенька.

Павло і Женька не повірили, особливо заперечував Женька.

Він вважав Опенька за великого боягуза. Насмілитися зробити щось більше за ляпаса—він нездатний. Почали сперечатись. Мотька вперто обстоював свою думку.

— Докази, але їх нема...

— Я знаю, що говорю,—сердився Мотька.—Я товаришував з ним і добре до нього придивився. Скажи йому плюнути в пику вчителю і він плюне. Звичайно, не задарма плюватиме... Заплати йому. Він одного разу за гроші побив п'яного батька. Він може все зробити, особливо, коли хоче помститись на комусь. Не чистий він у думці... І безумовно листівка не минула його рук, як не минули його рук і хлопчики-євреї.

— А хіба євреїв побив Опеньок?

— Сам бачив, але тільки мовчав. Не хочу з ним зв'язуватись, противний став.

Мотька хотів був докладно розказати про один випадок, свідком якого він був учора, але змовчав. Він ще й сам не міг доладу пояснити зміст випадково підслуханої розмови, а говорити натяками не хотів. Це ще гірше могло заплутати справу й зробити невірні висновки. Правда, Мотька довіряв Павлові й Женьці, товаришував з ними, а все таки змовчати краще. Нехай він сам спочатку все з'ясує.

Якось проходячи повз вчительську, це було підчас лекції, а його послали до Андрія за крейдою. Мотька почув розмову. Спочатку він не звернув на неї уваги. Мало хто може бути в учительській, а підслухувати різні розмови не вистачить часу. Він уже був пройшов двері, але раптом почув Опеньчин голос (Опенька на той час не було в класі, його хтось покликав, хто—Мотька не пам'ятав). В другому голосі він пізнав Шаврового. Мотька навшпиньках підійшов до дверей і притулив вухо. Кожної хвилини треба було бути обережним: його міг піймати на гарячому якийсь педагог. Але цікавість перемогла страх. Розмовляли видимо обережно. Говорили тихо, іноді шепотіли і Мотькові доводилось найщільніше притискувати до дверей вухо, щоб щось почути. Пожакував Мотька, що не прийшов раніш. Проте, і кілька підслуханих слів вразили його більше, ніж би зараз чиясь рука схопила його за карк і повернула обличчям до себе, піймавши на гарячому.

— Значить зробиш?—допитувався Шавровий.—Оце добре, молодець... А тих пархатих—просто в зуби. Бий, не бійся. Моєю рукою бий. Підбери собі хлопців... Мотьку заігтуй, він нам згодиться... Тільки одна умова: мовчати, мовчати й мовчати. Щоб не трапилось, а ти мовчи. Дивись же!..

Далі Мотька не міг стояти і тихо відійшовши від дверей поспішив до класу, навмисне не зайшовши за крейдою. Він просто не хотів, щоб його в цей час хтось зустрів у коритарі. За крейдою пішов другий учень, а Мотька, сівши на своє місце, розгублено вмочав у чорнило перо, хоч нічого й не писав.

Незабаром повернувся Опеньок. На запитання Миколи Андрійовича, де він так довго ходив, Опеньок навіть не глянув на вчителя.

І тільки друге погрозливе запитання примусило Опенька недбало кинути:

— Розмовляв з Шавровим.

Микола Андрійович ураз заспокоївся.

Мотькові від таких слів занудило й він ще частіше почав умочати перо в чорнило, а іноді кортіло тут же в школі при всіх устаті, хвацько замахнутися рукою й розтрити кулаком противну Опенькову голову.

Вони й досі сиділи разом, хоч уже не розмовляли, тільки іноді перекидались словами. Сьогодні Мотька особливо боявся, щоб Опеньок не розпочав з ним балачки. Тоді все пропало. Мотька не витримає, розкаже про підслухану розмову.

За весь час лекції Мотька ні разу не глянув на Опенька й ледве дочекався дзвінка.

Того дня Мотька сам ішов додому, уникаючи зустрічі з товаришами. Йому важко було з кимсь розмовляти, а підслухані слова боляче обпалювали мозок.

Про це думав Мотька й сьогодні йдучи з Павлом і Женькою. Коли підслухана розмова ще вчора була тільки звичайними нерозгаданими словами, то сьогодні про неї говорили, як про факт, уже всі могли бачити її наслідки.

Євреїв побив Опеньок, листівка висіла в клозеті. Опеньок має підібрати хлопців—по-простому збирає «шпану». Він також має загітувати Мотьку, мовляв, хлопець пригодиться.

Але тепер Мотьку загітувати важко. Нехай спробують. От тільки листівка не давала спокою Мотькові. Вона з'явилась невчасно. Вона може пошкодити Опенькові й зіпсувати всю справу. Коли тільки педагоги довідаються про неї, Опенькові влетить від Шаврового, і влетить даремне.

Мотька непомітно глянув на своїх товаришів. Вони все ще не могли повірити, що листівка—це справа Опеньчиних рук. Ну добре, може це на краще.

— Може і не він, хто зна...—нарешті погодився Мотька.

Від цього часу, нікому нічого не кажучи, Мотька почав пильно стежити за Опеньком. Його сильно зацікавила й обурила підслухана розмова. Досі Мотька дивився на різні витівки, як на фантазію самих учнів, а тепер, виходить, він жорстоко помилився, принаймні помилився цього разу. Опеньок має таємний зв'язок із Шавровим. Вони вдвох сходяться, радяться і влаштовують різні бешкети. І незабаром, Мотька певний, нова витівка, груба, гидотна вразить учнів школи. Але яка від цього користь Шавровому?

Ну, нехай забавляється Опеньок, він (Мотька), хтось з хлопців, а Шавровий? Дивно...

І Мотька вирішив дійти правди, знайти тайники нерозгаданого. А поки потрібно непомітно продовжувати своє діло—стежити за Опеньком і Шавровим.

Н своєю роллю Мотька захопився. Стежив він майстерно, наче справді був природжений шпик, і вперше прочитані ним шерлок-холмські і нат-пінкертонівські випуски принесли йому користь. Вони навчили його бути вдумливим, обережно підходити до справи, а голівне підмічати дрібниці, щоб потім з них робити висновки й складати ціле.

Незабаром Мотька помітив один цікавий деталь у поведінці Шаврового. Після необережної розмови з Опеньком, він зрідка викликав його, задавав найлегші питання і не лютував на нього навіть тоді, коли безпомічний Опеньок белькотав якусь нісенітницю. Звичайно, цього не могли не помітити учні. Потім Шавровий і Опеньок іноді непомітно радились, розмовляли. Опеньок вільно заходив до вчительської, цього не могли робити інші учні: Опеньок міг, наприклад, спізнитися на лекції, або зовсім не приходив до школи. І це дарували Опенькові. В таких випадках, він просто посилав неймовірних педагогів до Шаврового, мовляв, «класний наставник» дозволив. Тепер Опенькові сходило все. Авторитетові Шаврового не могли заперечувати.

**

Лекції німецької мови викладала Марта Вільгельмовна. Висока й худа, як тараня, білява, як німкеня, і акуратна, наче годинник. Вона ніколи не спізнювалась на лекції і ніколи їх не затягувала. Перший звук дзвінка—і Марта Вільгельмовна припиняє навчання. Але така ретельність ніколи не мусить шкодити лекціям. Переривати навчання на півслові вона не може. Перед нею на столі завжди лежить годинник. Книжка й годинник одне нерозривне ціле. Слова лекції нанизуються на хвилини. Остання хвилина й останнє слово злітає з вуст Марти Вільгельмовни. Дзвінок, і нікменя береться за клямку дверей. Ретельність—суто німецька. За це їй симпатизували учні й ніколи не ображали. Зі всіх педагогів, одну Марту Вільгельмовну, розмовляючи між собою, учні називали на імення.

Правда, до неї ліпилось прізвисько «тараня», але називати таранею вродливе обличчя німкені з очима «синя вода» (її очі так називали учні) було б образливо і для Марти Вільгельмовни і для самих учнів. Недаремне учні старших класів писали їй любовні листи, звичайно ніколи не посылаючи їх адресатці. Чомусь важко було таким листом образити об'єкт кохання, заплямувати погляд її чистих світлих очей. Вона чомусь ввижалась для всіх тільки чистою, світлою, нічим не заплямованою. Іноді Марта Вільгельмовна й сама стидилась цієї романтичної чистоти і часто червоніла від поглядів учнів, ховаючи десь у книжці своє обличчя. Такою соромливістю вона вражала і своїх колег, коли доводилось з кимсь розмовляти, а особливо червоніла, зустрічаючись з Шавровим. Шавровий навмисне говорив з нею особливою мовою, підсоложеною банальністю, різними натяками на

своє одноманітне холостяцьке життя, і здоровкаючись, подовгу не випускав її руки. Така безсоромна поведінка Шаврового завжди хвилювала Марту Вільгельмовну й одного разу вона просто перестала з ним розмовляти і здоровкатись. Байдуке ставлення до Шаврового примусить його не звертати на неї уваги—думала Марта Вільгельмовна. Але вона помилилась. Шавровий спочатку здивувався, а за кілька день уже по-старому продовжував надскучити німкені, ще з більшим нахабством, ніж раніш. Тепер він часто нагадував їй, що вона німкеня, його і Росії ворог, але він усе таки на це не зважає, а хоче бути її щирим другом і товаришем. Відносини між ними щодалі загострювались, і одного разу Марта Вільгельмовна, ображена до сліз, в присутності всіх назвала його хуліганом. Шавровий мусів закустити губу.

Німецька мова була радісною новиною для учнів першої класи. Учні охоче і з впевненістю людей, яким доручили поважну й цікаву справу, по-божно виписували в зошити незвичну для ока готику й уважно прислухались до звуків чужої мови.

Одне тільки дивувало їх. Чому, наприклад, вони примушені вивчати німецьку мову, в той час, коли німців називають ворогами, ганьблять їх, лають, навіть виголошують по церквах анатему і щодня висилають тисячі вояків на фронт убивати цих людей.

Часто траплялись такі кумедні випадки. На попередній лекції Шавровий з піною на вустах закликав школярів ненавидіти своїх ворогів-німців, а наступної лекції приходила Марта Вільгельмовна й спокійно запитувала, вказуючи рукою на речі:—«Вас іст дас»?

На лекції німецької мови часто заходив Шавровий. Слідкувати за поведінкою учнів на інших лекціях входило в його обов'язки «класного наставника». Ці обов'язки він виконував ретельно, але завжди випадало так, що заходячи до класу він обов'язково потрапляв на лекції Марти Вільгельмовни. Шавровий не раз дивувався сам і не раз запитував про це німкеню:

— Я знесу до вас потрапив?—округлював очі Шавровий, стоячи вже на порозі.—Це просто неможливо, Марто Вільгельмовно... Коли б я був релігійною людиною, я б напевне повірив у присутність нечистої чи божої сили в класі підчас ваших лекцій. Неймовірно! Навіть не можу підібрати слова висловити своє здивування. Коли не прийду—все ви і ви...

Марта Вільгельмовна в таких випадках ніколи не відповідала на довгі міркування Шаврового, іноді не повертала голови на привітання. Тоді Шавровий сідав десь у куточку, посміхався до себе і не спускав очей з німкені.

— Безнадійно закохався—казали учні.

Такі відвідини хвилювали Марту Вільгельмовну. Вона часто зривалася на півслові й ніяково замовкала. Постать Шаврового непосильною карою стовбичила десь у кутку; вона отруювала повітря, задурманювала голови. Учні забували вивчені лекції і мусіли червоніти перед Мартою Вільгельмовною й перед своїми товаришами.

Атмосфера щоразу напружувалась. Тепер Шавровий приходив майже щодня і щодня непомітно сукалась нитка ворогування між учнями й Мартою Вільгельмовною.

Бували такі дні, коли ставало страшно за самого себе, за своїх товаришів. Дехто дивився на Марту Вільгельмовну з непорозумінням, інші стидались своєї присутності в класі, а більшість ставилась до німкені вороже, ледве не кидали їй в обличчя слово «ворог».

Шавровий радів, він здається свого досяг. Він віддячив Марті Вільгельмовні за хулігана, за все.

Учні чомусь не розуміли й не хотіли розуміти, що в усьому винний Шавровий, що через нього вони зненавиділи Марту Вільгельмовну та її — тепер осоружні — лекції. Винна Марта Вільгельмовна, аджеж вона могла заборонити Шавровому ходити на її лекції і залякувати й без того заляканих Шавровим учнів.

Шавровий розумно скористався з цього й поспішив порадитись з Опеньком. Розмовляли недовго. Розпочинати наступ можна хоч і завтра. Незадоволених з німецької мови більшість. То нічого, що Мотька й Женька підмовляють хлопців не вважати ні на що і продовжувати вчити німецьку мову.

Другого дня Мотька зібрав «своїх» і довго з ними радився. Це здебільшого були «камчадали», які вже давно визнали Опенька за свого ватажка. Серед них також опинився Циган і Паша Кисіль. Циганові Мотька не здивувався, він давно виклячив у Опенька дозвіл приєднатися до камчатки, а от Кисіль. Кисіль, здається, не жив, а стрибав, — так принаймні здавалось Мотькові. Він якось раптово з'являвся на обрії шкільного життя, виростав у помітну постать і також раптово зникав, щоб знову, через кілька днів, а то навіть і місяців, здивувати школу зкимсь вибриком. Вперше його помітили, коли він загадав Мотькові влучити сніжкою Руду-Костю, а це раптом встряв до компанії Опенька.

Тепер він вільно поводився з Опеньком і навмисне якнайчастіше звертався до нього з різними запитаннями. В період між цими двома стрибками, Пашка не виявляв себе нічим і його майже ніхто не помічав.

Лекція німецької мови мала бути завтра, але вже сьогодні про неї говорили всі, хоч до ладу ніхто нічого не міг сказати. Ходили чутки, ніби німецької мови більше не буде, і значить покладатися на завтра нема чого. Просто, замість Марти Вільгельмовни прийде якийсь «ферт» викладач, приміром, англійської мови, і загальне число «мучителів» збільшиться.

Проте Марта Вільгельмовна прийшла і другого, і третього, і четвертого дня. Те, чого чекали з такою нетерплячкою, сталося зовсім несподівано.

Марта Вільгельмовна, розсердившись, обізвала Опенька дурнем. Ніхто з учнів не зважив на викрик німецькою мовою, але Опеньок, який дечому навчився ще минулого року, почервонів.

— Ти сама думкопф!..

Учні нічого не зрозуміли й зараз. Їх тільки здивувало слово «ти».

Тепер почервоніла Марта Вільгельмовна.

— Ото сказав, — Микола навіть підвівся зі стільця і знову сів.

— Неук!.. Хто вас навчив так відповідати старшим! Ви повинні знати, що я все таки вчителька, а ви учень. Сьогодні ж про це знатиме інспектор. А тепер—за двері!.. Вам не місце в школі, вам місце на базарі... Вийдіть!.. Зараз же!..

Бешкет мав закінчитись тихо, якби Опеньок послухався й вийшов за двері. Але він і не думав виходити.

— Плювати я хотів не тебе, чортова німчура!..

Марта Вільгельмовна не промовила жодного слова. Вона злякано поточилась назад перед погрозовою Опеньковою постаттю (він поволі підходив до неї) і швидко вибігла з класу.

Гуркіт зачинених дверей примусив учнів посхоплюватись з своїх місць. Такий вчинок попередив усі сподіванки. Тільки великий мерзотник міг на-смілитись так образити зовсім неповинну людину. Ті, що потай ненавиділи Марту Вільгельмовну, власне, важкою їм здавалась німецька мова, тепер усі стали на її бік.

— Опеньок—не задавайся!..

— Рано почав!..

А тимчасом Опеньок раптом з'явився на кафедрі з піднятою догори рукою, з рішучим виразом в очах.

— Хлопці!..—(кляса несподівано затихла, як несподівано й загомоніла)—Ми, знаєте... Ми, цебто Росія, воює з німцями... І знаєте: німці—наші вороги, з якими ми повинні боротися, нищити їх.

— Ну, що з того?... Знаємо й без тебе.

— Може ти на фронт збираєшся? Провожати будемо... Навіть з музикою.

— Ну от...—розгубився Опеньок, підшукуючи слова і злісно глянувши на тих, хто сміявся, продовжував.—Значить, навіщо нам здалася німецька мова? Вона нам ні до чого... Там на фронтах німці убивають, калічать наших солдатів, а ми, наче зрадники, зубрим їхню мову. Це ж ганьба!.. Ми запламували себе, опоганили... Досить уже, зараз, усі разом ходімо до інспектора й скажімо: ми не хочемо вивчати німецької мови, ми ще не зрадили Росії, ми ще руські люди. Геть зі школи Марту Вільгельмовну, геть німецьке кодло!... В пічку німецькі підручники!.. Війна німцям!.. Бойкот!..

Слово «бойкот» Опеньок проказав якось поспішно, наче боявся, що його ніхто не зрозуміє, або він сам не вимовить його як слід. Проте, з погордою викотив груди, бо це слово він ужив уперше і його вперше чують учні.

— Значить, зараз ідемо до інспектора,—вже тихше і без попереднього запалу нагадав Опеньок.

Його промова не вплинула на школярів—він це бачив. Вона більше роздратувала їх, запалила в їхніх очах ненависть до нього.

Учні, поки дивились на Опенька, мовляв, кажи, послухаємо ще. Ну, чого ж замовк? Духу не вистачило, брехня очі коле? І раптом заговорили всі разом:

— Це ти справді?—запитало кілька голосів.

— Атож...—злісно посміхнувся Опеньок.—Хіба б я почав заводити волинку, на вітер казав би... Ну, хлопці, гайда до інспектора!..

Він навіть махнув у повітрі рукою і підбіг до дверей. Хлопці не рушили з місця. Один Циган посунув до Опенька.

— Диви, парочка знайшлась... Може вам підмазять?

Веселий сміх бризнув в обличчя Опенькові й Циганові.

— Та це ж він дурить нас...—крикнув нарешті Мотька, як і Опеньок, раптом з'явившись на катедрі.—Мабуть почуває, що влетить за Марту Вільгельмовну, то хоче звалити на хлопців. Мовляв, не я один—усі винні... Не проведеш, Опеньок, кращих бачили. Відповідай сам, коли вскочив. За свою шкіру тремтиш, а всіх разом продаєш? На, Опеньок, купи мене, за дешево продамся!... На!—Мотька для чогось розхристав сорочку на грудах, показав Опенькові голе тіло й ще раз погрозовито гукнув:—На!...

Опеньок зблід. Такої серйозної перешкоди він не сподівався. І коли з страшним і перекривленим від образи й болю обличчям посунув до Мотьки—проти нього виросла непорушна стіна учнів з направленими на нього холодними, але гострими вістрями очей. В першій лаві стояли Мотька, Женька і Павло.

Опеньок зупинивсь і стогнав від безсилля.

— Біжи, клич інспектора, ми скажемо, все!—порадили Опенькові.

— Ну, пам'ятайте ж, цього я вам не подарую...—А ти, Мотько стережись!..

Опеньок пішов на своє місце, де на нього чекали його зніяковілі товариші. Мотька, складаючи книжки, казав йому:

— До цього часу товаришував з тобою. Думав, ти хоч і нікудишний, але все таки людина... А сьогодні—край. Падлюка ти!... Що тобі зробила Марта Вільгельмовна?

— Хлопці,—звернувся він до всіх,—я не можу більше сидіти поруч з мерзотником. Переходжу на друге місце. Ніхто не сідай біля нього. Нехай сидить сам—пнем. Докажемо цим, що віднині він нам не товариш. Не Марта Вільгельмовна зрадниця, а він! Бойкот Опенькові!..

— Бойкот!—дружно відгукнулась кляса.

Опеньчине слово «бойкот» знайшло відгук. А він думав—цього слова їм не зрозуміти.

— Зрозуміли падлюки...

7. НОВА СПРАВА

Женька таємничо повідомив Павла й Мотьку, що їм цієї неділі треба неодмінно десь зібратись і побалакати.

— Хоч би і в мене—сказав Женька.—Саме батьки збираються до знайомих, я залишаюсь сам. Ніхто не заважатиме. Як ти Мотько?

Женька звернувся тільки до Мотьки, бо ще й зараз добре пам'ятав його дивне поведіння з книжками. Може Мотьці буде неприємно заходити до нього після цієї історії. Але Мотька згодився.

Далі мова перейшла на Опенька.

— Дивно,— зауважив Павло,— йому все простили. Тут щось єсть. Не може бути, щоб за такі розбишацькі вчинки вчителі не знаходили карі. Мабуть на це була чиясь згода.

— Я дещо помітив за Опеньком: він просто злигався з Шавровим, Вони удвох і каламутять.

Мотька вже давно перестав ховатися з своєю ролею шпики й тепер говорив одверто, нічого не ховаючи від товаришів. До того важко було почувати себе самотнім, обтяженим безліччю різноманітних думок і догадок. Треба було говорити, чимсь себе розважити. Мовчанка вже не допомагала. Вона більше роздратовувала, ще гірше заплутувала справу.

На Мотьчине зауваження товариші не відповіли, вони те саме думали й про Опенька й про Шаврового.

Остання новина мала безліч варіантів, але говорили про неї приблизно однаково. Перший про цю новину довідався учень старшої класи Байда, якому не можна було не повірити. Його всі знали за одверту людину. Він над усе любив справедливість і завжди казав тільки правду. Брехні від нього ще ніколи не чули. Навіть, коли траплялось мати справу з учителями, він також залишався вірний собі самому. Він просто вставав і казав: «хоч що, а цьому ніколи не можу повірити». Так само одного разу він сказав отцю Олександрові. На запитання, скільки часу пройшло від створення світу, Байда відповідав: «Не знаю».— Але ж ви учили?— Вчив!..— Мабуть забули?— Ні не забудь, але повірити важко. Наприклад, природник каже, що від створення світу проминуло кілька мільйонів років, а ви кажете кілька тисяч років. Різниця дуже велика...— Так і не довідався Байда про початок створення землі, а учнів здивувало й зацікавило таке питання.

Так і тепер, розповідаючи про Шаврового, Байда цілком відповідав за справедливість своїх слів.

Шавровий згвалтував Марту Вільгельмовну, завівши її до себе додому після відомого бешкету з Опеньком. В учительській її довго умселяли, заспокоювали, казали, що Опенька неодмінно покарають, а найбільше галасував Шавровий. Він нахвалявся зараз же притягти Опенька за чуба й примусити його навколішках просити пробачення. Після того до краю схвилювану й заплакану Марту Вільгельмовну Шавровий настоював одвезти додому, а по дорозі заїхати до лікаря, мовляв її треба заспокоїти, а без лікарської допомоги ніяк не обійтись. Байда бачив, як Шавровий проводив Марту Вільгельмовну до візника. Вона була безсила. Шавровому доводилось її весь час підтримувати. Скориставшись її безсилля Шавровий відвіз її до себе на квартиру, згвалтував, а потім наказав іти на всі чотири сторони і більше не з'являтися до школи.

Після того Марти Вільгельмовни в школі не бачили. За кілька днів на її місце призначили нову німкеню.

Нарада, де мали розібрати Опеньчик вчинок, розійшлася, нічого не вирішивши. На неї навіть не покликали Андрія, хоч він спочатку його вступу до школи незмінно був присутній на всіх нарадах. Крім того, навмисне

не попередили тих педагогів, які найбільше обурювались проти вчинку Опенька.

На нараді Шавровий погрожував кулаками і якимсь усесвітнім скандалом. Голосно кричав на всіх, навіть лаявся і врешті довів: покарати Опенька вони (педагоги) просто не можуть. Цим вони одверто виступають проти принципів патріотичних настроїв школярів. На кінець Шавровий змалював виступ Опенька, як наслідок загального обурення цілої класи проти вивчення німецької мови.

— Ви зрозумійте, Опеньок лише висловив бажання всіх учнів. Він і не міг цього не зробити. Його розум організатора відразу вловив хаотично розпорошені жадання учнів і підніс їх їм уже в готовому сконденсованому вигляді.

— Звичайно,—продовжував Шавровий далі, нікому не даючи опам'ятатись і вставити якесь слово,—німецьку мову учні мусять вивчати і про це треба їх попередити. Не знаю, чому й досі спить міністерство освіти? Невже воно думає і надалі начиняти бідні голови учнів мовою супостатів?

Врешті нарада не зважилась винести жодної постанови. Вчинок Опенька вирішили змовчати, але дати зрозуміти учням, ніби його покарали. А покарали Опенька дуже просто. Його викликали до інспектора і він повернувся від нього швидше, ніж хто сподівався. Вираз обличчя йому був звичайний. Він спокійно, навмисне поволі пройшов перед здивованими очима учнів, сів на своє місце і чогось довго посміхався. Тільки після кари на деякий час заспокоївся і старанніше вчив лекції.

Остання подія дуже вплинула на Мотьку. Його не можна було впізнати, здавалось він тільки вчора підвівся з ліжка, а сьогодні, ще кволий, нетривкими ногами, прийшов до школи. На лекціях Мотька дивився в просторіння і міг, не поворухнувшись, просидіти цілу годину, поки дзвінок і загальна метушня школярів, будили його свідомість. Одного разу його навіть відпровадили зі школи додому й порадили обов'язково звернутись до лікаря.

Що Мотька думав у хвилини пригніченого настрою, ніхто того не знав. Даремне Женька й Павло намагались його розважити, силкували себе більше сміятись при ньому, більше говорити на різноманітні теми.

Мотька мовчав. Товариші не добились від нього жодного слова. І тільки одного разу, коли сердитий Женька схопив його за барки й притягнув до себе, Мотька винувано пробурмотів:

— Женько, невже цьому правда?

— Це ти про Марту Вільгельмовну?

— Еге.

— Правда!—погодився Женька і вони довго дивились один одному в вічі.

— А Опеньок?

Женька пильно стежив за виразом Мотьчиного обличчя. Йому стало жаль його. Він справді заходив і запитував таким тоном, наче досі нічого не знав, що сталося в школі.

— Про Опенька ми говоритимемо завтра,—тільки й міг відповісти Женька.

У неділю в Женьки зібрались усі, не дочекавшись призначеного часу,—полудня. Мотька прийшов о десятій годині.

— Чого так зарання?

Мотька звернув провини на годинника.

— Мабуть зіпсувався. У мене вже перша...

А просто Мотька втік з дому, уникаючи зустрічі й розмов з батьком.

Другим прийшов Павло, а о дванадцятій годині до хати ввійшов хлопець, появі якого Павло здивувався, хоча пізнав його відразу. Він уже забув за нього зовсім, ніколи його не згадував, а це якось рельєфно перед очима промайнула знаменна маніфестація, а разом з нею побачив непоказного хлопця, який відмовився перехреститись до маніфестації. Павло з захопленням розглядав Миколу й не бачив посмішки товаришів, бо Микола кілька разів уже звертався до нього.

— Хіба не пізнаєш.

Вони познайомились. З Женькою Микола виріс на одній вулиці, а Мотьку знав зі школи, хоч раніш і не товаришував з ним.

Микола набагато виріс, змінився. Коли раніш він здавався маленьким, ніжним хлоп'ятком з обличчя паненяти, то тепер на нього дивився високий парубок з загостреними рисами мужності на обличчі. Один Мотька міг дорівнятися його зростові й мужності, а Женька і він—це ще хлопчачки.

До того Микола працює тепер у друкарні в складальному відділі, а дома вчиться, власне, багато читає. Книжок у нього сила. Всі ті книжки, що друкувалися в їхній друкарні, вони є в нього. Їх приносить батько, він теж друкар.

— А книжки є в мене, вам ніколи і не снилось...

Одну таку книжку Микола обіцяв принести в наступну неділю.

— Тільки з такою умовою: читати її обережно, нікому не показувати, а головне не казати звідки вона в них. Кажіть, найшли, коли що до чого. Студент ішов і загубив.

Про такі дивні книжки мабуть знав один Женька, бо підчас оповідання лукаво посміхався. Мотька й Павло слухали Миколу з зацікавленням.

— Це вам, хлопці, не підручники якісь і не казочка про білого бичка. Я, наприклад, читав одну, так просто злякався, думав—або мене вб'є якась невидима сила, або мені зсохнеться мозок і я збожеволію. Зветься вона «Кобзар». Тільки написано її не по-нашому, а по-українському.

— А хіба ти знаєш інші мови?—дивуючись поспішив запитати Павло. Мотька також хотів запитати це саме.

Микола спочатку не зрозумів запитання, а тоді посміхнувся.

— Ні, не знаю.

— А ти ж кажеш, написано книжку не по-нашому, по-українському.

— Та цю мову і ви знаєте. От, наприклад, Женька її добре знає. Вміє балакати, писати, та ще й як. Я сам здивувався, коли довідався.

Микола знову посміхнувся, зупиняючи свій погляд на кожному з хлопців, і раптом ударив Павла по плечі.

— Невже не чув і не знаєш такої мови? Я б'юся об заклад, що знаєш. Навіть Мотька знає, сам чув, як він минулого року, коли вперше вступили з ним до школи, заікався.

Ці слова ще більш вразили хлопців. Мотька просто хвилювався і не йняв віри. Йому приписували такі здібності, від яких він тільки незрозуміло кліпав очима. Вони обоє по черзі глянули на Женьку й Миколу, певні, що над ними глузують.

— Це підла брехня!..—розсердився Мотька.—Яка там мова, коли я й своєї гаразд не второпаю. Тобі мабуть приснилось. Смієтесь ви і все... Може слов'янська,—зрадів він,—тоді інша справа. Але нехай вона скисне, коли це і є та українська мова. Вона мені й досі сидить у печінках.

— Ні, це не слов'янська...—вже серйозно сказав Микола.—Слов'янська мова, коли так можна сказати,—матір нашої мови і колись наші предки...

— Нехай вона бабушка і прабабушка... Яке мені діло до неї. Вона тільки й підходяща для голосу нашого діякона Амвросія, а я її знати не хочу.

Мотька розсердився зовсім і Женьці довелося прибрати не аби-якого пристойного вигляду, щоб втихомирити товаришів.

— Ти, Мотько, не сердься. Слов'янську мову до чорта, а Микола зараз пояснить простіше.

Тимчасом Микола щось надумав.

— Тоді слухайте.—І він почав деклямувати вірша Шевченка «Реве та стогне».

Коли закінчив, запитав тепер ще більше здивованих Мотьку й Павла:

— Ви знаєте цю пісню?

— Знаємо!..

— Я навіть її співаю,—знизав плечима Мотька,—але при чому тут пісні і якась українська мова?

Подібних пісень Мотька знав багато.

— Це є просто... — і Мотька мусив зупинитись.

До цього часу він не звертав на ці пісні уваги, а зараз розгубився, визначаючи їхню мову.

— Це і не російська мова, і не слов'янська, і ніяка. Цією мовою просто співають пісні...—пояснив Мотька, розгубившись остаточно.

Павло також не знайшов мови для цих пісень, але знає одну, тільки...

— Ні, просто забув...

— Кажи, коли почав...—підохочував Микола.

— Про неї не можна казати, вона заборонена. Просто її не можна співати.

— Ото сказав,—Микола навіть підвівся зі стільця і знову сів, підсунувши його ближче до Павла.—Хіба є й такі пісні, що їх не можна співати?

Цьому вже не повірю. Наприклад, я можу співати все. Нехай хто заборонить. Яке йому діло. Ну, в хаті в себе співатиму...

— Я забув її назву—виправдувався Павло.—Чув давно, то може й помилився, може її й можна співати.

— Так ти подумай, словами перекажи. Пам'ять у тебе, видно, куценька!

На куценьку пам'ять Павло не погодився й вирішив пригадати.

Він справді забув назву пісні. Чув її два рази від товариша свого батька. Співали її тихо і здавалось озирались, щоб часом хто не підслухав, а врешті сказали: «Нехай іншим разом, а чого доброго, наспіваєш якого лиха. Ще твій сусіда, його благородіє, унтер почує». Ці слова Павлові глибоко запали в думку. Пісні більше не чув, але пам'ятає—співали її урочисто, з виразом суму на обличчях. Тільки і досі не знає, чому з цією піснею ховались батько й його товариш.

Павло почав пригадувати зміст пісні.

— Про Дніпро співали... Потім, ніби когось ховали

— Ага... Тепер знаю!..

Микола став у позу й обвів очима аудиторію.

«Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте...

І мене в сім'ї великій,

В сім'ї вільній, новій,

Не забудьте спомянути

Не злим тихим словом».

Тихо, але виразно проспівав він. Пісня, видимо, вплинула. Всі сиділи мовчки, кожний в своєму кутку і не сміли поглянути один на одного. Вони ніби й зараз ще чули слова пісні—то гнівні, то зворушливі. Ці слова наскрізь проймали тіло якимсь дивним почуттям нестримного екстазу—зробити щось велике, прекрасне, а разом з ненавистю зрушитись на невідомого ворога.

— Оцю пісню ти чув?—згодом тихо, щоб не порушити загальною настрою, запитав Микола.

— Оцю саму... Слів не пам'ятаю, але мотив такий... Її теж так співали, з обуренням, з притиском, з жалем. А потім також замовкли й довго сиділи зачаровані.

Сумний настрій, навіяний піснею, перетяв Женька.

— Ну, вже... наче й справді когось поховали. А ти Миколо, теже... Завів і носа повісив. Он зніми краплю з носа, на стіл капне... А Мотька справді збирається заплакати. Дивіться!.. Ще кілька жалібних слів і каюк...—Він підійшов до Мотьки й міцно обняв, притиснувши його обличчя до своїх грудей.

— Пусти!..—з обуренням видерся з обіймів Мотька.

Всі засміялись, а разом з ними й Мотька. Він справді скривив був обличчя й похнюпився, не мавши сили визволитись з-під гіпнозу пісні. Ця пісня його боляче, до сліз, вразила.

Тепер Миколі вже легко було пояснити, що таке українська мова. Нею заборонено говорити, друкувати книжки, газети і за одне слово «Україна» — можна потрапити до в'язниці.

З ним сперечався Павло.

— Це малоросійська, руська мова... Мова селянська. Ти кажеш—її заборонено. А чому ж співають пісні? Чому ці пісні співають всі, кому охота, і ніхто на це не зважає, ніхто за це не забирає до в'язниці? Адже селяни розмовляють українською мовою в себе дома, на вулиці, де хочеш?...

Мотька уважно прислухався до суперечки і раптом зупинив Павла.

— Що цих пісень співають—то правда, але співають їх тоді, коли п'яні. Тверезий з українською піснею ховатиметься, я помічав.

Такий жарт здивував усіх.

— Як?—перепитав Микола.

— А так, коли мій батько нап'ється, він починає співати українських пісень. Він сам каже, що йому тоді стає легше на душі. Він пригадує той час, коли було вільно жити, коли били панів... Бо тепер перед хазяїном неодмінно треба знімати шапку, а коли балакаєш з ним, стережися казати правду. В українських піснях, казав батько, тільки про волю, про правду співається, а щоб у кого вистачило сміливости сказати правду ввічі, обов'язково треба випити, задурманити мозок.

— Здорово!..—протягнув Микола.—Виходить, ти зовсім не такий, як я думав про тебе. А сказав ти вірно, хоч з випивкою й переборщив. Не всі ж п'ють для сміливости. Є такі люди, що без випивки сміливо ріжуть правду.

Суперечку припинив Женька.

— Треба ще поговорити про шкільні справи. Треба якось умовитись, щоб, кінець-кінцем огородити себе від Опенька. Він ще не такий дурний, щоб подарувати Мотькові й нам образу.

— Треба про все довести інспекторів, з'ясувати йому справу з Мартою Вільгельмовною. Я думаю він скорше повірить усім учням, ніж одному Опенькові.

Мотька рішуче засудив такий легковажний підхід до справи.

— Ти ж сам бачив, як Опеньок ходив до інспектора і йому ні в одному усі не засвербіло. Тепер він ще вище задер кирпу і плює на всіх. Ти знаєш—він завтра ж розправиться з Женькою, з тобою сердоболящим, зі мною, а потім походжатиме по школі, як півень. Я ж його знаю. То нічого, що він зараз ніби мовчить, не звертає на нас уваги. Це для того робиться, щоб не виказати своїх думок, намірів. Він так терпляче може чекати кільки тижнів, а одного дня розправиться з нами поодиночі.

(Далі буде).